

О.А. Поканевич

ПРОГРАМА ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ПОЖЕЖНИХ-РЯТУВАЛЬНИКІВ

Поканевич О.А. Програма формування психологічної готовності до професійної діяльності майбутніх пожежних-рятувальників. У статті йде мова про програму формування психологічної готовності майбутніх пожежних-рятувальників до професійної діяльності, процес емпіричного дослідження шляхом констатуючого та формуючого експерименту. Описана вибірка досліджуваних, діагностична процедура, що включає в себе експертну оцінку діяльності та діагностичний інструментарій, який був застосований для дослідження ефективності програми формування психологічної готовності. Вказаний порівняльний аналіз, який дав змогу зробити висновки про покращення показників психологічної готовності майбутніх пожежних-рятувальників.

Ключові слова: професійна діяльність, психологічна готовність, компоненти психологічної готовності, готовність до виконання завдань, готовність до професійної діяльності.

Поканевич Е.А. Программа формирования психологической готовности к профессиональной деятельности будущих пожарных-спасателей. В статье идет речь о программе формирования психологической готовности будущих пожарных-спасателей к профессиональной деятельности, процесс эмпирического исследования путем констатирующего и формирующего эксперимента. Описана выборка испытуемых, диагностическая процедура, включающая в себя экспертную оценку деятельности и диагностический инструментарий, который был применен для исследования эффективности программы формирования психологической готовности. Указанный сравнительный анализ, который позволил сделать выводы об улучшении показателей психологической готовности будущих пожарных-спасателей.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, психологическая готовность, компоненты психологической готовности, готовность к выполнению задач, готовность к профессиональной деятельности.

Постановка проблеми. Праця пожежного-рятувальника відноситься до категорії складної і небезпечної для життя та здоров'я. Тривале виконання службових обов'язків у напруженій обстановці призводить до дезадаптації, зниження опірності організму, нервово-психічних перенапруг, результатом чого є розвиток стійких негативних психічних станів. Психологічна неготовність пожежних-рятувальників до дій в таких ситуаціях може мати погані наслідки. Як показали спеціальні наукові дослідження і досвід, при виникненні особливо складних ситуацій різко збільшується практична потреба в цілеспрямованому, кваліфікованому психологічному впливу на людей. Необхідна повсякденна психологічна готовність всього особового складу до дій в особливо складних умовах. Вона базується на професійній, психологічній, фізичній підготовленості співробітників. Загалом аналіз наукової літератури з цього напрямку свідчить про те, що формування психологічної готовності співробітників ДСНС повинно здійснюватись на протязі всього строку служби. Однак проблеми психологічної готовності пожежних-рятувальників на початковому етапі навчання в навчальних центрах в психологічній літературі майже не досліджені.

Аналіз останніх публікацій. Дослідження процесу формування психологічної готовності в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» набувають останнім часом особливої актуальності у зв'язку зі зростанням інтенсивності дії та збільшенням числа факторів, які посилюють динамічність співвідношення працівників ризиконебезпечних професій і навколишнього середовища й обумовлюють підвищені вимоги до особистості.

Психологічна неготовність пожежних-рятувальників до дій в таких ситуаціях може мати погані наслідки. При виникненні особливо складних ситуацій різко збільшується практична потреба в цілеспрямованому, кваліфікованому психологічному впливі на людей. Необхідна повсякденна психологічна готовність всього особового складу до дій в особливо складних умовах. Вона базується на професійній, психологічній, фізичній підготовленості співробітників.

Ряд авторів різні аспекти проблеми оцінки та формування психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах розглядають в рамках проблеми психологічної підготовки. В основному вони розкривають загальні питання її здійснення на різних етапах професійного становлення спеціаліста та ґрунтуються на положеннях відомих робіт А.Г. Базанова, В.П. Давидова, Л.Г. Дикої, В.Л. Марищука, В.В. Офіцерова, А.М. Столяренка, Я.Я. Юрченка, В.Т. Юсова та інших авторів.

Різні аспекти процесу оцінки та формування психологічної готовності у співробітників ризиконебезпечних професій знайшли відображення в роботах Ю.В. Аманацького, Ю.Н. Голованова, Г.С. Дуніна, А.А. Кочина, Н.Н. Силкіна, Л.С. Узуна. Серед вітчизняних науковців цією проблемою займалися В.В. Вареник, М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, С.М. Миронець, В.П. Садковий, О.В. Тімченко.

Загалом аналіз наукової літератури з цього напрямку свідчить про те, що формування психологічної готовності співробітників МНС повинно здійснюватись протягом всього строку служби. Однак проблеми психологічної готовності пожежних-рятувальників на початковому етапі навчання в навчальних центрах в психологічній літературі майже не досліджені.

Аналіз наукової літератури показує, що проблема, яка досліджується є недостатньо розробленою в психологічній науці, а відсутність системних, науково-обґрунтованих практичних рекомендацій змістовного характеру викликає істотні ускладнення в становленні ефективної системи оцінки та підтримки психологічної готовності пожежних-рятувальників до діяльності в особливих умовах.

Аналіз проблеми психологічної готовності працівників ДСНС України до дій в екстремальних ситуаціях передбачає, насамперед, визначення основних теоретико-методологічних засад дослідження. Психологічна готовність як об'єкт дослідження стала розглядатися з 50-60-х років ХХ століття у зв'язку з підвищенням вимог до психологічних характеристик здійснюваної людиною діяльності, пошуком умов оптимізації, підвищенням її успішності.

Загалом аналіз наукової літератури з цього напрямку свідчить про те, що формування психологічної готовності співробітників ДСНС України повинно здійснюватись протягом всього строку служби. Однак проблеми психологічної готовності пожежних-рятувальників на початковому етапі навчання в навчальних центрах в психологічній літературі майже не досліджені.

Проблема, яка досліджується є недостатньо розробленою в психологічній науці, а відсутність системних, науково-обґрунтованих практичних рекомендацій змістовного характеру викликає істотні ускладнення в становленні ефективної системи оцінки та підтримки психологічної готовності пожежних-рятувальників до діяльності в особливих умовах.

Аналіз філософської, психологічної та педагогічної літератури показав, що в сучасній науці проблема готовності до праці досліджується на наступних рівнях:

- *особистісному*, що розглядає готовність як стійке, багатоаспектне утворення особистості, яке включає низку компонентів, адекватних вимогам змісту та умовам діяльності, які у своїй сукупності дають можливість суб'єкту успішно здійснювати діяльність і є результатом підготовки (підготовленості) до певної діяльності;
- *функціональному*, що вивчає готовність як певний стан психічних функцій, що займає проміжне положення між психічними процесами і якостями особистості та забезпечує загальний функціональний рівень, на фоні якого розвиваються процеси, необхідні для ефективного виконання того, чи іншого виду діяльності;
- *особистісно-діяльнісному*, що визначає готовність як цілісний прояв всіх сторін особистості, яке дає можливість ефективно виконувати свої функції [10].

Ряд авторів (О.М. Кокун, І.О. Пішко, Н.С. Лозінська, О.В. Копаниця) під психологічною готовністю розглядають інтегративне особистісне утворення, яке складається з тривалої та короточасної готовності та забезпечує психологічну придатність військовослужбовців до виконання дій за призначенням. Тривала психологічна готовність формується впродовж тривалого часу військово-професійної підготовки та діяльності військовослужбовця та характеризує його потенційну психологічну здатність до виконання різних завдань за призначенням. Короточасна готовність базується на основі першої та характеризує наявну на даний період часу (від дня до кількох днів) психологічну здатність до виконання конкретних завдань.

У тривалій психологічній готовності військовослужбовців автори виділяють дві основні складові: особистісну й функціональну готовність.

Особистісна готовність передбачає наявність 4-х компонентів:

- моральна готовність (усвідомлення обов'язку, відповідальність, небезпека для власного життя, соціального та особистісного сенсу участі у військовій діяльності, активна життєва позиція, самокритичність, потреба в професійному самовдосконаленні);
- вольова готовність (упевненість у собі, зібраність, організованість, сміливість, рішучість, самоконтроль, витримка, готовність до ризику);
- комунікативна готовність (наявність загальних та професійних якостей: комунікабельність, переконливість, володіння професійною мовою, вміння віддавати чіткі команди, поваги до колег, готовність до взаємодопомоги);
- загально психологічна готовність (оптимальний рівень особистісної тривожності, високі здібності саморегуляції психічного стану, розвинуті інтелектуальні якості, розвинені здібності до планування, моделювання, програмування, оцінки результатів діяльності тощо).

У функціональну входять 6 компонентів:

- мотиваційна готовність (відданість військовій службі, потреба в самовдосконаленні, в успішному вирішенні професійних завдань, переконання в необхідності професії, бажання досягти успіху й показати себе з кращого боку та ін.);
- когнітивна готовність (знання професійних обов'язків, функцій, оцінка їх суспільної значущості, знання способів, методів, засобів вирішення професійних завдань, знання особливостей та ймовірних змін у службовій діяльності та ін.);
- креативна готовність (здатність генерувати ідеї, гнучкість розуму та ін.);
- орієнтаційна готовність (знання та уявлення про особливості й умови службової діяльності, її вимоги до особистості);
- операційна готовність (наявність вмінь і навичок, необхідних для вирішення професійних завдань, володіння способами й прийомами професійної діяльності, здатність до моделювання своєї діяльності);
- оцінювальна готовність (адекватна самооцінка своєї підготовленості та відповідності результатів вирішення службових задач визначеним вимогам).

Короткочасна психологічна готовність військовослужбовців до виконання дій за призначенням складається з 5-ти компонентів:

- мотиваційна готовність (мотивація на виконання завдань за призначенням);
- орієнтаційна готовність (знання та уявлення про особливості й умови діяльності, вирішуваних завдань, вимог, які вона ставить до особистості віцеслужбовця);
- операційна готовність (актуальна можливість до реалізації наявних умінь та навичок, необхідних для вирішення професійних завдань);
- оцінювальна готовність (адекватна самооцінка своїх можливостей щодо вирішення поставлених задач);
- емоційна готовність (оптимальний рівень ситуативної тривожності, позитивна настроєність на вирішення завдань за призначенням, зібраність, впевненість у своїх силах та ін.).

Отже, стійку, тривалу готовність особистості до діяльності можна розглядати як складну індивідуальну властивість особистості. Її формування відбувається в процесі діяльності опосередковано, через створення і повторення спеціально розроблених розвивальних ситуацій, психологічних умов. При цьому прості психічні стани, властивості особистості певним чином пов'язуються одна з одною, інтегруються і утворюють нову складну структуру.

На думку багатьох авторів (М. Дьяченка та Л. Кандибович), психологічна готовність до діяльності, як правило, проявляється в екстремальних умовах і залежить від типу нервової системи, індивідуально-типологічних особливостей особистості.

Отже, огляд наукової літератури дає змогу визначити наступне: у поняття «психологічної готовності» автори вкладають різний зміст. Це пов'язано, на наш погляд, із тим, що існують різні підходи: 1) до розуміння психіки; 2) до розуміння сутності готовності; 3) до дослідження різних видів діяльності.

В нашому дослідженні під психологічною готовністю до професійної діяльності ми будемо розуміти складне цілісне утворення психіки людини, що інтегрує в собі низку психологічних феноменів, які знаходяться в тісному взаємозв'язку, має складну динамічну структуру, між компонентами якої існують функціональні зв'язки. Залежно від того, яке функціональне навантаження виконують змістові характеристики даного феномену в процесі професійної діяльності, їх можна віднести до певних «блоків», а саме

компонентів психологічної готовності до професійної діяльності. Для розуміння сутності психологічної готовності майбутніх пожежних-рятувальників ДСНС України до майбутньої діяльності, що проходить в особливих умовах, важливо структурувати її компоненти. Науковці по-різному описують значущість того чи того компонента, що засвідчує багатогранність структури психологічної готовності до певного виду діяльності. У структурі психологічної готовності науковці констатують більше ніж 35 різних компонентів, що слугує промовистим показником неоднорідності такого особистісного утворення.

З огляду на це під психологічною готовністю ми розуміємо інтегральну характеристику, що відображає рівень розвитку професійно важливих психологічних рис фахівця зазначеного профілю, які є передумовою успішності діяльності, її регуляції, стійкості та ефективності.

Рівень психологічної готовності у майбутніх пожежних-рятувальників ДСНС стає можливим оцінити безпосередньо в процесі навчання на курсах початкової підготовки. Аналізуючи компоненти психологічної готовності до діяльності в особливих умовах, варто виокремити з-поміж них чотири найважливіші:

- мотиваційний: складна система мотивів, що скеровують, посилюють і зумовлюють активність фахівця ДСНС у професійній діяльності;
- комунікативний: наявність загальних та професійних якостей: комунікабельність, переконливість, володіння професійною мовою, вміння надавати чіткі команди, поваги до колег, готовність до взаємодопомоги;
- вольовий: упевненість у собі, зібраність, організованість, сміливість, рішучість, самоконтроль, витримка, готовність до ризику;
- моральний: усвідомлення обов'язку, відповідальність, небезпека для власного життя, соціального та особистісного сенсу участі у військовій діяльності, активна життєва позиція, самокритичність, потреба в професійному самовдосконаленні.

Незважаючи на те, що різні аспекти проблеми не раз ставали предметом дослідження й обговорення вчених, донині відсутні об'єктивні та науково обґрунтовані вимоги до формування психологічної готовності в майбутніх пожежних-рятувальників ДСНС саме в процесі навчання останніх на курсах початкової підготовки.

Отже, проведений аналіз літературних джерел дав нам змогу зрозуміти, що процесу формування психологічної готовності майбутніх пожежних-рятувальників під час їх навчання на курсах початкової підготовки приділено дуже мало уваги. Наукові роботи по дослідженню психологічної готовності у більшості своїй присвячені формуванню психологічної готовності майбутніх офіцерів, підготовка яких відбувається у вищих навчальних закладах системи ДСНС України і триває п'ять років.

Формування мети і завдання статті: охарактеризувати програму формування психологічної готовності пожежних-рятувальників до майбутньої діяльності, створену автором та описати результати емпіричного дослідження, які були отримані у процесі впровадження вказаної програми у практичну діяльність навчального центру підготовки майбутніх пожежних-рятувальників.

Виклад методики і результатів дослідження. Описані вище підходи до визначення компонентів психологічної готовності до діяльності в особливих умовах спонукали нас до створення моделі психологічної готовності майбутніх пожежних-рятувальників.

Автором була розроблена анкета, яка включає в себе різні компоненти психологічної готовності майбутніх пожежних-рятувальників, зазначені вище. У анкетуванні прийняли участь 30 осіб начальницького складу (начальники районних управлінь, начальники частин, начальники караулів), яким було запропоновано (враховуючи досвід їх роботи, напрямок реагування в екстремальних ситуаціях) визначити найбільш значущі на їх думку компоненти психологічної готовності пожежних-рятувальників до майбутньої діяльності, які необхідно визначити, сформулювати або закріпити під час навчання на курсах початкової підготовки. Аналіз отриманих результатів дозволив створити модель психологічної готовності майбутніх пожежних-рятувальників до діяльності в особливих умовах.

В результаті була розроблена програма формування психологічної готовності пожежних-рятувальників до діяльності в особливих умовах, що впроваджувалась на початковому етапі навчання.

Програма складалась з 17 навчальних годин, які включали в себе теоретичні та практичні заняття в умовах, передбачених ліцензією на право підготовки спеціалістів за професією «пожежний-рятувальник».

Особливістю розробленої програми є підхід до ПГДОУ як комплексної єдності взаємопов'язаних компонентів: мотиваційного, емоційно-вольового, когнітивного, морального.

Моральна готовність – усвідомлення обов'язку, відповідальність.

Когнітивна – професійні знання та особливості мислення в екстремальній ситуації.

Вольова готовність – впевненість у собі, рішучість, зібраність, організованість, сміливість, самоконтроль.

Комунікативна готовність – комунікабельність, вміння віддавати та приймати чіткі команди, повага до колег, готовність до взаємодії, здатність вирішувати конфліктні ситуації.

Мотиваційна готовність – відданість своїй роботі, переконання в необхідності власної професії, потреба у професійному самовдосконаленні, бажання досягти успіху в професії.

Ми передбачаємо, що впровадження спеціальної програми з використанням активних соціально-психологічних методів, яка передбачає максимальне врахування особливостей професійної діяльності пожежних-рятувальників на початковому етапі навчання сприятиме формуванню високого рівня психологічної готовності працівників ДСНС України до професійної діяльності в екстремальних умовах.

Вибірку склали 34 особи – чоловіки віком від 20 до 32 років, які не мали досвіду підготовки до діяльності в екстремальних умовах, не мають досвіду служби у Збройних силах України, рівень освіти яких середній та середньо-спеціальний. Всі учасники дослідження пройшли професійний відбір на службу, відповідне психологічне тестування та були направлені для проходження первинної професійної підготовки і отримання кваліфікації «пожежний-рятувальник». Ніхто з них раніше не брав участь у ліквідації надзвичайної ситуації⁶.

⁶ Регламентні умови проведення дослідження в системі ДСНС України не дозволяють використання класичної схеми організації експерименту із залученням контрольної групи. Психологічний супровід навчального процесу є обов'язковим (хоча і може відрізнятися за змістом). Отже, в нашому випадку всі групи є експериментальними. Завдання дослідження в такому випадку полягає у фіксації зсуву діагностичних даних і перевірці його значущості за допомогою статистично-математичних методів.

Організаційно формувальний експеримент складався з трьох етапів:

1) первинна комплексна діагностика професійно-значущих рис та властивостей, що складають психологічну готовність до діяльності в особливих умовах;

2) реалізація формувального впливу (17 навчальних годин теоретичної та практичної підготовки);

3) вторинна діагностика психологічних рис та властивостей, компонентів психологічної готовності до діяльності в особливих умовах (за допомогою тих самих методик). Тривалість періоду часу між перших та другим тестуванням складала 16 тижнів, що відповідає терміну навчання.

Час дослідження був обмеженим у зв'язку із жорстко регламентованим графіком навчання майбутніх рятувальників, що не дозволяє психологу на тривалий час відривати їх від навчального процесу.

Для дослідження були підібрані методики, що дозволяють оцінити вплив різних факторів професійної діяльності рятувальників не тільки в умовах підготовки, але й безпосередньої участі в ліквідації надзвичайної ситуації. Під час організації дослідження бралися до уваги психометричні якості інструменту, а також можливість його використання в груповому обстеженні працівників підрозділів ДСНС України. Психологічна діагностика в цій галузі віддає перевагу методикам, які пропонують результати в найбільш конкретній і точній формі, максимально інформативні стосовно характерологічних професійно-значущих особливостей пожежних-рятувальників. При виборі методик надзвичайно важлива прогностична компетентність – здатність формулювати на основі отриманих кількісних та якісних показників *психологічний прогноз* поведінки в умовах надзвичайної ситуації, зміни психічних реакцій протягом періоду навчання та подальшої професіоналізації особистості.

Діагностичний комплект склали наступні особистісні опитувальники: багатофакторний особистісний опитувальник 16 PF Р. Кеттелла (форма С), методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, особистісний опитувальник ЕРІ Г. Айзенка, скорочений багатофакторний опитувальник дослідження особистості Міні-мульти, опитувальник «Комунікативні та організаторські здібності» (КОС), індивідуально-типологічний опитувальник Л.М. Собчик, опитувальник структури темпераменту (ОСТ) В.М. Русалова, особистісний опитувальник Леонгарда-Шмішека.

Наприкінці навчання (через чотири місяці) було проведено повторне тестування курсантів за допомогою того самого набору психологічних методик. Проаналізовані зміни індивідуальних результатів кожного учасника експерименту, їх напрямок та виразність. Щодо кожного зроблені висновки про загальну сформованість психологічної готовності до особливих умов діяльності наприкінці навчання.

Таким чином відносно кожного опитуваного ми двічі отримали по 55 кількісних змінних (загалом 110), які порівнювали між собою. Стосовно отриманого масиву кількісних даних проведений ґрунтовний та різносторонній математично-статистичний аналіз:

1) *частотний аналіз* для з'ясування загальних тенденцій впливу програми на формування складових психологічної готовності до особливих умов діяльності у слухачів;

2) розраховані *описові статистики* для узагальнення індивідуальних показників, з'ясування динаміки розвитку різних психічних якостей та характерологічних рис в результаті цілеспрямованого психологічного впливу (це дало нам змогу сформулювати

узагальнений психологічний портрет пожежного та простежити динаміку зміни окремих компонентів психологічної готовності впродовж здійснення навчальної програми);

3) проведений *порівняльний аналіз* з використанням непараметричного критерію Вілкоксона (Wilcoxon Signed Ranks Test), що підтвердив статистичну значущість виявлених змін індивідуальних діагностичних показників впродовж навчання;

4) *структурний кореляційний аналіз* дозволив нам уточнити структуру розробленої моделі розвитку компонентів психологічної готовності, зокрема, посилення взаємозв'язків між її компонентами: мотиваційна, комунікативна, вольова та моральна готовність.

Для розрахунків і математичної обробки даних використовували програмні пакети SPSS (версія 16.00) та Microsoft Excel 2007.

В результаті емпіричного дослідження стало можливим описати характерні особливості пожежних-рятувальників, що визначають рівень готовності до діяльності в екстремальних умовах. Узагальнений психологічний портрет майбутніх пожежних-рятувальників на початковому етапі підготовки включає наступні риси:

- *комунікативний аспект*: виразна орієнтація на людей, відкритість у стосунках і готовність до співпраці, доброзичливість, легкість у пристосуванні. Потенційно негативним проявом є виразна залежність від думки оточуючих, конформність та соціальна пасивність;

- 53 % майбутніх пожежних-рятувальників демонструють рівень організаційних здібностей, нижчий за середній. Ці особи загалом здатні орієнтуватися в новій обстановці та прийняти самостійне рішення у важкій ситуації. Проте потенціал цих здібностей не відрізняється високою стійкістю;

- *мотиваційно-ціннісний аспект*: схильність до соціально-бажаної поведінки, виразна спрямованість на прийняття оточуючих. У 94 % опитаних надвиразні альтруїстичні установки: готовність допомагати і співчувати оточуючим, приносити у жертву власні інтереси заради інших. Через це вони гіпервідповідальні і нав'язливі, занадто активні відносно до оточуючих;

- *емоційний аспект*: стриманість в прояві емоцій достатня психоемоційна стійкість, відсутність вразливості при збереженні емоційної чутливості. Несприятливим фактором виступає зависокий рівень тривожності (дифузні тривожні очікування, відчуття невизначеної загрози), заклопотаність і напруженість. Відмічені виразні тенденції аутопунітивності: переживання невдач, неминучих у роботі в ДСНС України, як внутрішнього конфлікту, схильність до переживання почуття провини і невдоволення собою (до 44 %);

- *аспект вольової регуляції*: виразний самоконтроль, самодисципліна;

- *когнітивний аспект*: розсудливість, раціональність, несхильність до рефлексії, обережність, консервативне мислення;

- *моральний аспект*: високий рівень нормативності поведінки, повага до правил і авторитетів.

Результати професійно-психологічного відбору свідчать про те, що пожежним властивий «сильний» (гіперстенічний) тип поведінки. Це переважно екстравертовані особи, із збалансованим співвідношенням емоційної лабільності та стійкості до стресів; малотривожні на користь впевненої тенденції до самоствердження та відстоювання власних інтересів; при цьому достатньо сенситивні до впливів навколишнього

середовища. Виразність гіпертимних рис зумовлює психологічну готовність пожежних-рятувальників до виконання завдань в екстремальних умовах. При цьому важливо запобігати виникненню професійних деформацій, пов'язаних з легковажністю, прийняттям необґрунтовано ризикованих рішень, порушеннями дисципліни. Разом з тим при першому тестуванні виявлено 53 % курсантів, що мають одну-три виразні акцентуації, які несуть в собі потенційно дезадаптаційні прояви та ризики професійних деформацій. В процесі первинної діагностики була виявлена специфічна риса, значуща в контексті формування психологічної готовності до особливих умов діяльності, яку ми умовно назвали «комплекс Супермена». Це комплексна характеристика, що включає в себе:

- завищену самооцінку: надмірна самовпевненість, необґрунтована задоволеність собою, переоцінка власних можливостей (притаманна 100% опитуваних при первинному тестуванні); почутті вищості стосовно навколишніх призводить відокремленої позиції в групі (26,5% опитаних)
- специфічну сукупність інтерперсональних рис з одночасно високими тенденціями домінантності у стосунках, емоційної теплоти та готовності допомагати (32,4% вибірки);
- високі показники сміливості, готовність до ризику, знижена чутливість до зовнішньої загрози (23,5% вибірки); нехтування власними проблемами заради високої оцінки в очах оточуючих.

З одного боку, це зрозуміла та сприятлива риса професійної самоідентифікації пожежного-рятувальника. Проте при перевищенні певного оптимального рівня виразність цих якостей може призводити до надмірної причетності та професійної недбалості, ігнорування сигналів про небезпеку.

Разом з тим 38% курсантів на початку навчання демонстрували підвищену чутливість до зовнішніх загроз (боязкість, обережність, соціальну пасивність, схильність до індивідуального стилю діяльності та спілкування у вузькому колі). Корекція цієї риси це необхідний компонент психологічної підготовки до ризиків професії.

Після проходження початкового етапу навчання, обов'язковим елементом якого є комплексна програма психологічного супроводу (авторська розробка), відмічена виразна динаміка індивідуальних якостей курсантів, що свідчить про формування психологічної готовності до особливих умов діяльності.

Достовірно зменшується чутливість до зовнішніх загроз ($p = 0,000$). Відмічається загальне зменшення емоційності як функціональної властивості ($p = 0,014$): чутливості до невдач у роботі, до розбіжностей між запланованим і реальним результатом, внаслідок чого пожежні стають впевненіші і спокійніші. Ще більшої мірою це стосується соціальної емоційності ($p = 0,005$): знижується чутливість до невдач у спілкуванні, значущість зовнішніх оцінок, невпевненість в комунікативних ситуаціях. Опитувані стали швидше та сміливіше приймати самостійні рішення, сформувався готовність до ризику, співпраці з незнайомими людьми в незнайомих обставинах.

Корегується тривожно-помисливе переживання власних невдач, емоційно-депресивні прояви, формується обґрунтована впевненість в собі і в своїх силах ($p=0,000$). Майбутні пожежні-рятувальники поступово вчаться керувати своїми невдачами, не сприймати поразки у діяльності як внутрішній конфлікт; уникати тривожного каяття та почуття провини. Зменшуються прояви песимізму та пасивності, зникає загальмованість,

інертність реакцій, усувається невпевненість, відчуття безсилля перед стресовими факторами

Знижується екстремально-високий рівень домінантності у міжособистісних стосунках ($p=0,000$), натомість проявляється орієнтація на тісне співробітництво в групі. Гіперсоціальні альтруїстичні установки курсантів також знижуються до оптимального рівня ($p=0,000$). Вони відповідальні по відношенню до людей, вміють співчувати, заспокоїти або підбадьорити, при цьому здатні знаходити і підтримувати баланс інтересів в міжособистісній взаємодії. Врівноважений баланс доброзичливості та домінантності призводить до елімінації «комплексу Супермену».

Самооцінка стає більш адекватною, залишаючись в межах адаптивного рівня ($p=0,000$). Внаслідок близького знайомства з професією, з її перевагами та ризиками, суттєво зменшується нереалістично-романтична спрямованість професійних уявлень курсантів, руйнуються ілюзії ($p=0,004$). Важливо надати цій кризі належний психологічний супровід, щоб не відбулося розчарування у виборі професії, натомість первинна романтична мотивація трансформувалася в реалістично-практичну налаштованість на вирішення професійних завдань.

Розвивається загальна нервово-психічна стійкість, нормативність та самоконтроль поведінки. Паралельно з цим відбувається набуття експресивності та життєрадісності. Емоційний фон опитаних оптимізується, його можна охарактеризувати як незначне підвищення активності. Помірна «енергетизація» курсантів має позитивний ефект впливу на мотивацію досягнень та ефективність навчання. Підвищений фон настрою виступає внутрішнім адаптивним ресурсом діяльності в особливих умовах.

Внаслідок психологічної підготовки та навчання сумлінність і усвідомленість поведінки майбутніх пожежних значуще зростає ($p=0,016$). Людина стає більш вимоглива як до себе, так і до інших. Водночас, зменшується гнучкість щодо соціальних і моральних норм, свобода особистості від впливу групи. Курсанти свідомо починають підпорядковуватись правилам, адже розуміють їх важливість для здійснення рятувальних операцій та співпраці у команді. Орієнтація на чітке виконання приписів, дотримання інструкцій сприяє узгодженості дій в екстремальних ситуаціях, пов'язаних з загрозами життю та здоров'ю.

Змінюється загальний стиль міжособистісної поведінки, формується гнучкість у вирішенні проблем і конфліктних ситуацій. Відбувається достовірний зсув даних виміру «самодостатність – соціабельність» ($p=0,000$). Опитувані стали менш схильні підкорятися зовнішньому впливу без урахування ситуації ($p=0,023$). Конформізм, орієнтація на соціальне схвалення замінюється на усвідомлений вибір лінії поведінки: орієнтацію на власні рішення, самостійність, прагнення мати власну думку (залишаючись при цьому пов'язаним із іншими членами команди) та здатність за потреби проявити опір ($p=0,000$). З іншого боку, відбувається нормалізація рівня агресивності частини курсантів ($p=0,000$), знижується вимогливість, прямолінійність, деяка різкість та суворість в оцінці інших людей.

Достовірно збільшується сміливість та ефективність в соціальних контактах, зростає рівень комунікативних і організаторських здібностей ($p=0,000$). Це запорука швидкої орієнтації у новій обстановці, знаходження контакту у спілкуванні з незнайомими людьми, прийняття самостійних рішень та організації ефективної допомоги в екстремальній ситуації. Після проходження підготовчої програми суттєво зростає показник соціальної ергічності ($p=0,000$) – у опитуваних формується новий рівень

потреби в соціальних контактах, прагнення до лідерства, відбувається освоєння соціальних форм діяльності, схильність до сприйняття світу через комунікацію. Майбутні рятувальники стають більш наполегливі; самі починають шукати справи і завдання, що б задовольняли їх потребу в комунікації і організаторській діяльності.

Структура міжособистісних стосунків курсантів загалом стає більш унормованою, гнучкою та збалансованою. При цьому формується *професійна модель комунікативної поведінки*, для якої характерне поєднання високої соціальної ергічності та темпу з помірною пластичністю, а також дещо зниженою емоційністю та імпульсивністю. Пожежні усвідомлюють важливість соціальних зв'язків та власну потребу в них, достатньо легко й невимушено вступають в контакти з незнайомими людьми, використовуючи при цьому різноманітні комунікативні програми. При вступі в комунікацію вони певний час обмірковують ситуацію, а потім швидко висловлюються (в процесі професіоналізації ці комунікативні шаблони стануть автоматизованими). Формується впевнений та спокійний стиль спілкування, що базується на переструктуруванні наявних функціональних властивостей темпераменту. Така модель поведінки обґрунтована необхідністю вирішення професійних завдань в екстремальних умовах діяльності.

Важливо розуміти, що формувальний психологічний вплив має природні обмеження. Конституціональні властивості нервової системи, базові риси темпераменту залишаються незмінними (екстраверсія та нейротизм за тестом Айзенка, предметні властивості темпераменту за опитувальником Русалова). Проте психологічна програма допомагає більш ефективно використовувати природні властивості нервової системи, трансформувати відповідні поведінкові прояви в межах біологічно заданого діапазону реакції: гармонізується психоемоційний фон, поведінка в міжособистісних стосунках, зменшується виразність крайніх характерологічних проявів, зокрема – дистимічних, тривожних, педантичних, демонстративних акцентуацій.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Феноменологічний опис «комплексу Супермена» як специфічного прояву професійної ідентифікації пожежних-рятувальників, що формується на початковому етапі навчання, складає оригінальність та проведеного дослідження.

Отримані емпіричні дані дозволяють суттєво уточнити теоретичну модель психологічної готовності до діяльності в особливих умовах.

Таким чином, емпірична перевірка переконливо засвідчила ефективність розробленої комплексної програми формування психологічної готовності пожежних-рятувальників до діяльності в особливих умовах. Запропонована програма може бути рекомендована до впровадження на початковому етапі навчання в системі Державної служби з надзвичайних ситуацій України.

Список використаних джерел

1. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике. 3-е изд. СПб.: Питер, 2007. 688 с.
2. Выбойщик И.В. Акцентуации характера: учеб. пособ. 2-е изд., испр. и доп. Челябинск, ЮУрГУ, 2007. 84 с.
3. Головей Л.А. Кризисы развития субъекта деятельности на начальных этапах профессионализации. Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. 2016. № 4. С. 47-54.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий: учеб. пособие. Москва. Мир, 2006. 336 с.
5. Капустина А.Н. Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла. СПб.: Речь, 2001. 112 с.
6. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця. Київ: Інформ.-аналіт. агенство, 2012. 200 с.

7. Порядок психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій: Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 747 від 31.08.2017. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1390-17>
8. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. СПб.: Речь, 2008. 624 с.
9. Сокращенный многофакторный опросник для исследования личности. Материал Psylab.info - энциклопедии психодиагностики. URL: <http://psylab.info>
10. Сторожук Н.А. Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидат психологічних наук «Формування психологічної готовності молодого офіцера збройних сил України до службово-бойової діяльності». Київ, 2010. 215 с.

References transliterated

1. Burlachuk L.F. Psychological Diagnostics Reference Book. 3rd ed. SPb. Peter, 2007. 688 p.
2. Vyboyshchik I. V. Accentuation of character: studies. benefit. 2nd ed., Corr. and add. Chelyabinsk: Publishing house SUSU, 2007. 84 p.
3. Golovey L. A. Development Crises in the Initial Stages of Professionalization. Moscow University Herald. Series 14: Psychology. 2016. № 4. p. 47-54.
4. Zeer EF Psychology of professions: studies. Manual. M.: Mir, 2006. 336 p.
5. Kapustina A.N. Multifactorial personal method R.Kettella. Speech, 2001. 112 p.
6. Kokun O. M. Psychology of a profesional establishment of a specialist. K. Inform.-analit. agency, 2012. 200 p.
7. The order of psychological protection in the State Services of Ukraine for the most advanced situations: Mandate of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine No. 747 from 31.08.2017 URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1390-17>.
8. Sobchik L.N. Psychology of individuality. Theory and practice of psychodiagnostics. SPb.: Speech, 2008. 624 p.
9. Abbreviated multi-factor questionnaire for the study of personality. Material Psylab.info - encyclopedias psychodiagnostics. URL: <http://psylab.info>
10. Storozhuk N.A. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupeniua kandydat psykholohichnykh nauk «Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti molodoho ofitsera zbroinykh syl Ukrainy do sluzhbovo-boiovoi diialnosti». Kyiv, 2010. 215 s.

Pokanevych O.A. A leading specialist, the department of psychological maintenance and sociological and humanitarian work of personnel management in the Head administration of the State Emergency Service in Kyiv. The programme of forming psihological readiness for professional activity of future fair rescuers and its effectiveness research. The article covers the programme of forming psihological readiness for professional activity of future fair rescuers for professional activity, the process of empiric research by means of statical and forming experiment. It presents the description of the chosen and the diagnostic tools applied to study the effectiveness of the programme of forming psihological readiness. Described is the comparative analysis which helped to make conclusions about improved indexis of psihological readiness of future fair rescuers.

Key words: professional activity, psihological readiness, components of psihological readiness, readiness for fulfillment of tasks, readiness for professional activity.